

GRAFIJA I ORTOGRAFIJA U PRVOJ »RIJEČKOJ« KNJIZI »BRAŠNO DUHOVNO«

UDK 801.8:80862-087

U našoj lingvističkoj i književnopovijesnoj literaturi ustalilo se mišljenje da je čakavština sredinom 18. stoljeća nestala iz književnosti i da su kao književni jezici ostala dva narječja: štokavsko i kajkavsko¹ te da se od tada »čakavština više ne javlja kao pisani hrvatski jezik sve do 20. stoljeća.«²

Neke nove spoznaje temeljene na znanstvenom istraživanju o kontinuitetu pisanja na čakavštini donekle razobličuju tu tezu. Otkrićem rukopisnog teksta »Razgovor med Bonticom i Čavicom« i njegovim pretiskom, opremljenim komentarima, u Dometima 1986. godine aktualizirao se problem kontinuiteta čakavskog stvaralaštva. Otkrivena je rukopisna i tiskana čakavska književna produkcija riječke ili Rijeci bliske provenijencije iz 19. i početka 20. stoljeća.³

Time se otvara istraživački korpus riječke književne baštine. Pred istraživačima stoji dosta neriješenih zadataka. Spomenut ću samo neke: otkrivanje nepoznatih tekstova, tj. proširivanje i upotpunjavanje korpusa, utvrđivanje sadržajne i kompozicijske strukture i literarne vrijednosti tekstova, identificiranje idioma na kojem su tekstovi ostvareni, analiza jezične strukture, grafije i ortografije tekstova i dr.

Jedan primjerak iz korpusa riječkog čakavskog stvaralaštva, koji valja istražiti, jest knjiga »Brašno duhovno« koja je tiskana u Ljubljani 1693. godine. Prve podatke o toj knjizi dao je Ivan Kukuljević u Bibliografiji Hrvatskoj.⁴ Govoreći o riječkoj čakavskoj baštini Fran Kurelac je u Runjama i pahuljicama u jednoj bilješci spomenuo »plod knjige riječke« knjižicu »Brašno duhovno«.⁵ Kukuljević i Kurelac ne spominju ime autora, koje u ostalom nije navedeno na knjizi. Tek je L. M. Torcoletti 1911. godine otkrio da je autor knjige isusovac, Riječanin, Nikola Hermon,⁶ dok su opis knjige i životopis autora prezentirali Nikola Žic i Miroslav Vanino.⁷

»Brašno duhovno« je unikatni i autentični primjerak pohranjen u biblioteci riječke Nadbiskupije.⁸ Knjiga je priručnik i molitvenik sa 161 stranicom obilježeno numeracijama i kustodama, a namijenjena je članovima »Braščine Svetoga Križa«, koja je 1650. godine osnovana u Rijeci. Priručnički dio knjige obuhvaća dva piščeva predgovora. Prvi donosi program knjige i opis bakroreza, a drugi, upućen čitaocu (STAVČV), govori o podacima i legendi o čudotvornom Raspelu. Molitvenik donosi oficij, litanije i molitve. Tekstovi su ove knjige dvojakog podrijetla: oba su predgovora autorovi tekstovi, a za ostale se može pretpostaviti da su pisani prema predlošku postojećih tekstova slična sadržaja i namjene. Budući da se molitvenički dio teksta s većim ili manjim preinakama vjerojatno oslanja na slične uzore i predloške, za jezičnu analizu je svakako zanimljiviji – zbog autentičnosti i originalnosti – autorov dio teksta.

Budući da je knjiga »Brašno duhovno« tiskana dva stoljeća prije prvog službenog pravopisa u Hrvatskoj,⁹ nameće se istraživaču zadatak da utvrdi koja grafijska i ortografska rješenja i postupke autor teksta odabire i koje uzore slijedi.

Grafija i ortografija u tekstu »Brašno duhovno«

Grafija je imanentni jezični pojam. Ona je sekundarni sustav znakova kojim se prenose jedinice primarnog sustava (tj. govornog jezika) s većom ili manjom točnošću zbog fiksiranja u vremenu i/ili prenošenja u prostoru.¹⁰

Dva su osnovna razloga za proučavanje grafije i ortografije nekog teksta iz povijesti:

1. Grafija kao imanentni jezični pojam, vidljiva i konkretna pojava teksta zanimljiva je sama po sebi, kao specifičan sustav pisanih znakova.

2. Podaci dobiveni analizom grafijskog sustava i rezultati utvrđivanja funkcionalnosti ortografskog postupaka pojedinih pisaca uporište su i osnova za utvrđivanje i tumačenje jezičnih činjenica primarnog sustava.

Moje bavljenje grafijom i ortografijom teksta »Brašno duhovno« motivirano je težnjom:

- da se utvrdi posebnost i funkcionalnost grafijskih i ortografskih rješenja kojim je oblikovan tekst,
- da se identificiranom grafijskom i ortografskom praksom eventualno utvrdi tradicija u oblikovanju takve vrste tekstova,
- da dobiveni podaci posluže kao polazište i osnova za utvrđivanje jezične, točnije: fonološke, strukture teksta.

I. Specifičnost i funkcionalnost grafijskih rješenja

Fonijska (fonemska) i grafijska (grafemska) strana jezika nisu u jednoznačnom odnosu. Otkrivanjem odnosa fonijske (fonemske) i grafijske (grafemske) strane jezika utvrđuje se **specifičnost** grafije; otkrivanjem odnosa grafijske (grafemske) i fonijske (fonemske) strane jezika utvrđuje se **funkcionalnost grafijskih rješenja**.

A) Specifičnost nekog grafijskog sustava očituje se u inventaru grafijskih jedinica, u načinu fiksiranja fonoloških jedinica grafijskim, vrsti grafijskih jedinica, njihovoj distribuciji i frekvenciji. U tekstu »Brašno duhovno« funkcionira grafijski sustav od 52 rješenja.¹¹

Inventar grafijskih jedinica upotrijebljenih u tekstu »Brašno duhovno« vidljiv je iz sljedeće tablice.

Tab. Inventar grafijskih jedinica

FONEM	GRAFIJSKO RJEŠENJE	FONEM	GRAFIJSKO RJEŠENJE
a	a	m	m
b	b	n	n
c	ç, c	ñ	gn, gni, ni
č	chi, ch	o	o
d	d	p	p, pp, b
e	e	r	r
f	f, ff	s	s, [
g	g, gg	š	sc, [c
h	h	t	t, tt, th, d
i	i, ij	u	u, V
j	y, Ø	v	u, v, V
k	k, c, q	z	z
l	l, ll	ž	x
l'	gli, gl, li	r	er, ar
		o	

Broj grafijskih jedinica znatno nadmašuje broj fonema: za 28 fonema postoje 52 grafijska znaka ili 47 grafijskih jedinica.¹² To znači da za pojedine foneme postoji više grafijskih rješenja. Posebnost grafije teksta očituje se, osim u inventaru grafijskih jedinica, i u provedbi grafijskih načela:

1. jedan fonem = jedno grafijsko rješenje
2. jedan fonem = dva grafijska rješenja
3. jedan fonem = tri grafijska rješenja
4. jedan fonem = četiri grafijska rješenja.

Za 11 fonema postoji po 1 grafijsko rješenje, za 12 se fonema uzimaju po 2 grafijska rješenja, 5 fonema piše se na 3 različita načina, a za 1 fonem upotrebljavaju se 4 grafijske jedinice.

1. **Načelo jedan fonem = jedno grafijsko rješenje** odnosi se na pisanje fonema: /a/, /e/, /c/, /m/, /n/, /r/, /b/, /d/, /h/, /z/, /ʒ/

/a/ = (a) otač, Bra|china

/e/ = (e) nego, çekayu, obhayale

/o/ = (o) on, ognia, sloxeno, Brascno

/m/ = (m) mogli, molituami, nasleduyem

/n/ = (n) nagli, on, mnoghe, doperneseuan

/r/ = (r) regeno, kragl, ni|tar

/b/ = (b) buduch, potrebne, biskup

/d/ = (d) dello, drugo, buduch, pred

/h/ = (h) hochiete, duhouno, grehi, potrebah, gnih

/z/ = (z) za, zelelaye, zato, zui|citi, zgora, poteze, z'dopuschienyem, z'ye-

zikon

/ʒ/ = (x) xiui, xuhkem, xelin, sloxeno, zdruzena, kgnixiça, druxiti, pobox-

na, krix

Iz primjera je vidljivo da se načelo jedan fonem = jedno grafijsko rješenje provodi u svim pozicijama u riječi bez obzira na fonološku okolicu u kojoj se jedinica nalazi.

2. **Načelo jedan fonem = dva grafijska rješenja** provodi se u pisanju ovih fonema: /i/, /u/, /r/, /j/, /l/, /g/, /s/, /š/, /f/, /c/, /č/.

Fonem /i/ fiksiran je monografom (i) ili dijagrafom (ij): i, izuaditi, način, (udil, nayti; nijsam, nijsan, pijtas, vijdis. Grafijsko rješenje (ij), tradirano iz starih tekstova, odabrano je za pisanje dugog [i] u ograničenom broju leksema. Taj se način bilježenja ne provodi dosljedno jer se u ostalim slučajevima s dugim [i] koristi monograf (i).

Fonem /u/ je kao miniskula (u)¹³: uffanye, ukrepiti¹⁴, u|ta, utiha, uti|citi, utemegliti, duhouno, buduch, muka, gliubau, purgatoria, nauki, u|lsu-karstu. U majuskulama je fonem /u/ (V): DVHOVNO, MVKE, STAVÇV, Vdrenoga, Vçeniçi, Vffan|e. Distribucijska ograničenja za grafeme (u) i (V) ne postoje s obzirom na poziciju fonema /u/ u riječi. Iskonsko /u/ ostvaruje se kao [u] i piše grafemom (u): uffanye, l|u|u, u|ta, nauk. Isto se tako izgovara [u] i piše (u) u leksemima koji nisu činjenica riječkog mjesnog govora nego su preuzeti vjerojatno iz tekstova predložaka jezika starije književnosti ili staroslavenskog jezika: utiha, utihu, ut|siti, uti|sena, utemegliti, uzderxeuati, apustola, uzidati, uze, uzmi itd.

Fonem /r/ fonijski se realizira u riječkom mjesnom govoru s popratnim vokalom [e], dakle kao sekvencija [er]. Grafijska je slika u skladu s takvom realizacijom: doperne|ti, doper|ceno, doperne|ceny, Isker|ta, Isuker|toue (ali i: Isukar|t, i Isukar|ta, Isukar|toue), mertui, |mertu, milo|erdya, proterpel, ouer|ce- uati, uzderzeuati|e, |erce, perui, utuerditi, derxite, keru, Ter|ata. Nije u skladu s takvom realizacijom ograničen broj leksema u kojima je silabično (r) popraćeno vokalom [a]. To su primjeri: Isukar|t, kar|t, par|ti, darxisc.

Fonem /i/ se uglavnom bilježi znakom (y) kako to potvrđuju sljedeći primjeri: ya, ye, z̄yezikon, mayku, nayti, [uedocuye, nahaya, nahayayu, obyçayi, vdighnenoy, nareyenoy, plemenitoy, prexuhkoy, Va[coy, moyen, [uoyen, moy, moya.

Grafem (y) ostvaruje se u svim pozicijama u riječi, iza svih i ispred svih suglasničkih fonema, te u intervokalnom položaju ako je prvi samoglasnički fonem jedan iz niza stražnjih samoglasnika ili samoglasnik /a/. U intervokalnom položaju u kojem je prvi samoglasnik jedan od samoglasnika prednjeg niza, realizacija fonema /y/ predviđena je Ø-grafemom: meu (:meju), Marie (:Marije), Purgatoria (:Purgatorija), prieli (:prijeli), pieti (:prijeti), taliensken (:talijansken), Italiu (:Italiju), u Galetei (:Galeteji). Da se u poziciji o kojoj je riječ doista ostvaruje fonem /y/, pokazuje primjer kada se iz tvorbenih razloga razbija intervokalni položaj na mjestu Ø-grafema pojaviti će se grafem (y), npr. Galetei/Galeteyskom.

Za fiksiranje fonema /l/ koristi se grafem (l): let, zeletaye, molitua, glaue, slauu, nagle, [udil. U distribuciji ovog grafema nema ograničenja s obzirom na poziciju u riječi i fonemsko/grafemsku okolicu. Ovaj se fonem samo u jednom leksemu piše geminirano (ll): della, dellu, dellon, delle, a u istom leksemu u finalnoj poziciji: del. Kako se radi samo o jednom leksemu, teško je utvrditi razlog i funkcionalnost udvojenog pisanja¹⁵.

Fonem /g/ bilježi se monografom (g) i digrafom (gh). Primjeri: glaue, ū gouoru, gnegouu, duhounega, zgora, purgatoria, igrauca, poglauara, nagle – pokazuju da se monograf (g) piše u inicijalnoj poziciji u riječi i to ispred samoglasničkih fonema /a/, /e/, /u/ i sonanata /l/, /r/, /l/ (npr. glieday). Na kraju riječi i ispred samoglasničkih fonema /e/ i /i/¹⁶, te ispred nazala fonem /g/ bilježi se digrafom (gh): bogh, Hab[burgh, nogh, ū poghledlah, laghignu, vdighnenoy, do[tihnula. Iako se u ovome tekstu gotovo konzekventno provodi izbor grafijskih rješenja **g/gh** u skladu s distribucijom fonema /g/, (usp. mnogo, mnoga/mnoghe, mnoghi; bogh/bogogliubni) moguća su i manja odstupanja: angeli, Frangepani, ognia. Prividno odstupanje u potonjem je primjeru funkcionalno: jedinica **g** ne smije pripadati jedinici **n** (jer je gn=n), ona je autonomna u odnosu na jedinicu **ni** (= n) jer bi se u protivnom neutralizirao slijed **gn** i struktura leksema **ognia** (:ogna < <ogan) postala bi **oña**. Slično se odnosi i na slijed: **gli** kojim se prema talijanskom uzoru označava fonem /l/. U primjeru **glieday** jedinica **g** nije član tri-grafa nego je autonomna u odnosu na jedinicu **li** (koja predstavlja fonem /l/).

S obzirom na činjenicu da se tekst koji se ovdje analizira temelji većim dijelom na riječkom organskom govoru koji se ostvarivao u dva tipa caklavizma, ti će se tipovi očitovati u fonijskoj i grafijskoj slici palatala. Jedan se tip caklavizma manifestira odsustvom palatala /č/, /ž/, /š/, a drugi prisustvom palataliziranih [ž], [š]. U prvom tipu caklavizma fonem /c/ predstavlja iskonske foneme /c/ i /č/, fonem /z/ foneme /z/ i /ž/, a fonem /s/ foneme /s/ i /š/. Drugi se tip caklavizma općenito očituje postojanjem fonema /z/ i /s/ koji objedinjavaju iskonske foneme /ž/ i /z/, odnosno /š/ i /s/¹⁷. Palatalizirani fonemi nemaju u ovome tekstu poseban grafijski znak.

Fonem /s/ može dakle biti predstavnikom dva fonema, fonema /s/ i /š/. Općenito se grafemom (s) bilježi fonem /s/ na mjestu iskonskog fonema /š/: uidis, poklonis, gliedas, poznauas, Vas, teskocah, se[tu, staucu, resken (rešken < rečken). Također se grafemom /s/ registrira fonem /s/ čija bi pozicijska varijanta glasila [š]. (Općenito je to mjesto ispred palatala): dopuschienyem, proschienya, prosgnia, ischite, braschine, yoschie. Grafemom (s) piše se prijedlog ¹⁸: s' molituiami, s' pexuhkom, s' nacinom, s' ouen, s' priliku, s' glasnouiton, s' kemi. Grafem (s) nalazi se i u leksemima koji čine terminologiju i apstraktni lek-sik: Isusoua, blagoslou, biskup, slaua, nayposlednyem, misle. Grafem (f) frekventniji je od grafema (s) i predstavlja iskonski fonem /s/: [tanouito, [udil, Isu-kar[ta, Ra[petomu, [ada, dope[ne[euanyem, [amo, ue[elye, [e, [uete[ti,

[tudenac, [mert, [erca, do[tignuti, itd. Iako ovaj grafem nije potvrđen u finalnoj poziciji, može se bez bojazni od moguće greške reći da je njegova distribucija neograničena. On se može pojaviti i na mjestu grafema (s). Zbog toga u tekstu imamo paralelizme: bra[china/braschina, l[u[oue/lsusouu, lebe/sebe, [ami/sami.

Fonem /š/ nije činjenica primarnog jezičnog sloja kojim je pisan tekst »Brašna duhovnog«. Stoga je njegova učestalost relativno mala, a potvrđuje se na svome etimološkom mjestu, uglavnom u leksemima koji pripadaju sekundarnom jezičnom sloju ili su rezultat glasovnih promjena na granicama morfema. Dva su grafijska znaka za bilježenje fonema /š/. To su digrafi (sc) i ([c). Digraf ([c) učestalošću nadmašuje znak (sc). Leksemi u kojima je fonem /š/ predstavljen znakom (sc) pišu se i znakom ([c): brascna/bra[cna, dopernesceno/doperne[ceuan, a u ostalim se primjerima pojavljuje samo znak ([c): Va[ca, uti[citi, du[ca, zgodi[ce, ouer[ceuati itd.

Iako je **fonem /c/** u ovoj analizi svrstan u skupinu fonema koji se mogu pisati s dva grafijska rješenja, u njegovom bilježenju u hrvatskim riječima s iskonskim fonemom /c/ i /č/ konzekventno se upotrebljava grafem (ç), a grafem (c) samo u osobnim imenima i leksemima stranog podrijetla: ça, çekayu, çast, ot grafem (c) samo u osobnim imenima i leksemima stranog podrijetla: ca, cekayu, çast, otaç, naçin, [tudenaç. Grafem (c) potvrđen je u: Bonefacio, Cesar i pričetke. (Potoñji je primjer tiskarska greška. Usp. još pričetke.)

Fonem /č/ ima dva grafijska znaka. Digraf (ch) pojavljuje se ispred fonema /i/ i na kraju riječi i morfema: pomochi, pomoch, ischimo, braschina, utechi, buduch, obsluxeuayuch. Trigraf (chi) stoji ispred ostalih samoglasničkih fonema: [toyechiu, i[chiu, hochie.

Fonem /f/ pojavljuje se u dva grafička znaka: kao monograf (f): Bonifacio, Rudolfo, Ludolfo i geminirano (ff): uffanye.

3. **Načelo jedan fonem = tri grafijska rješenja** provodi se u pisanju ovih fonema: /n/, /l/, /v/, /p/, /k/.

Fonem /n/ u načelu se piše digrafom prema talijanskoj grafijskoj praksi (gn): gnegouega, gnega, gnih, vdighnenoj, laghigna, za[pa[egna, kgnixic. Jedini primjer grafijskog znaka (gni) u riječi prosgnia nije lako tumačiti: je li taj znak funkcionalan kada istim fonijskim ostvarajem rezultira i znak (gn) u laghigna, [pa[egna? Digraf (ni) u primjeru ognia funkcionalan je u svojoj grafijskoj okolini jer čuva fonološki status i autonomiju fonema /g/, odnosno identitet leksema od mogućeg narušavanja njegove fonološke strukture.

Fonem /l/ registriran je znakom (gli) ispred samoglasničkih fonema (osim fonema /i/): poltauglian, u neuogliah, dopegliati, rasmisgliuanyem, dagliu, ukrepgliena, zegliu, gliubau¹⁹. Grafijski znak (gl) stoji na kraju riječi i morfema ili ispred suglasnika /i/: utemegliti, ukrepitegli, kragl, douoglnu. Grafijski znak (li) pojavljuje se ispred jedinice g: pogliete, glieday²⁰.

Fonem /v/ je u miniskulama (u) ili (v), a u majuskulama samo (V). Grafem (u) prevladava nad grafemom (v). Grafem (v) se pojavljuje samo u leksemu vdighnenoj i u oblicima posvojne zamjenice: va[ca, va[cu, va[ceci. Izbor ovog grafijskog znaka nije potpuno jasan. Kako se izbor odnosi u biti samo na oblike dva leksema, a oba se leksema u tekstu javljaju inače pisana velikim početnim slovom, moguće je da je ista grafijska slika prenesena i na mala slova. U majuskuli se fonem /v/ javlja samo kao (V): DVHOVNO, ISUSOVE, SVETOGA, V Reke, V Vtiskanice, Vas, Va[ci, Suetoga Vida, Videch, Vera.

Fonem /p/ ima grafijski izraz u monografu (p): putnika, u pustigne, prilike. Distribucijskih ograničenja za ovaj grafem nema. Udvojeni (pp) javlja se samo u oblicima jednog leksema: oppominanyem, oppominala, oppomina. Fonem /p/ se na granici morfema piše grafemom (b): obhayale, obsluxeuayuch.

Za pisanje fonema /k/ apsolutno prevladava grafem (k) za koji ne postoje nikakva distribucijska ograničenja: **k**rix, **k**repo(t), **da**kle, **ue**liko, **uz**rok, **mu**k. Grafem (c) pojavljuje se u leksemima stranog podrijetla i to terminima tipa: **ca**tholici**ca**nski. Grafem (q) ima ograničenu distribuciju i uporabu. On se javlja samo u kombinaciji s grafemom (u), dakle (qu): **cre**que, **qua**tre.

4. **Načelo jedan fonem = četiri grafijska znaka** odnosi se na pisanje fonema /t/. Grafem (t) nadmašuje učestalošću ostale grafijske znakove: **tes**kocia**h**, **pu**tnika, **bra**t. Geminirani (tt) javlja se u dva leksema: **ho**tte i **o**ttuoriti. Kao i za fonem /p/ i ovdje se može eventualno pretpostaviti proces: **ho**dte > **ho**tte, odnosno **o**dtvoriti > **o**ttvoriti, ali je moguća i pretpostavka o oslanjanju na tradiciju i strane grafijske uzuse²². Digraf (th) preuzet je sa stranim leksemom: **ca**tholici**ca**nske, **Na**zare**th**a. Grafem (d) odražava primarno stanje: **o**dpiran, **o**dsuditi, **o**dkupiti, **o**dkupiteglia.

B) Funkcionalnost grafijskog sustava

Funkcionalan je onaj grafijski sustav u kojem se operirajući s minimalnim grafijskim inventarom postiže maksimalna prijenosnost i razabirljivost informacije. Drugim riječima, to bi bio sustav koji se temelji na načelu ekonomije izraza i dosljednoj provedbi odabranih grafijskih znakova. U apsolutnom smislu funkcionalna grafija ne postoji. U relativnom smislu funkcionalan je grafijski sustav u kojem se fonijska i grafijska strana jezika približavaju, tj. sustav u kojem prevladava jednoznačnost grafijskih rješenja i, konačno, sustav rasterećen od bilježnja redundantnih elemenata koji otežavaju prijenosnost, a bez utjecaja su na razumljivost poruke.

Otkrivajući odnos fonijske i grafijske strane jezika kojim je realiziran tekst »Brašno duhovno« utvrdili smo posebnost grafije primijenjene u tom tekstu. Otkrivajući grafijsku naspram fonijske strane jezika pokazuje se asimetrija između grafijskih rješenja i fonijske realizacije jezika. Taj je odnos prikazan u tablici 2. Iz tablice je vidljivo da grafijska rješenja mogu biti jednoznačna, dvoznačna i troznačna. U analiziranom tekstu imamo 37 jednoznačnih i 9 dvoznačnih rješenja te 1 troznačno rješenje. Višeznačnost grafijskih jedinica proizlazi iz nekoliko razloga:

1. oslanjanja na tradiciju (npr. (u) = /u/, /v/, (V) = /u/, /V/, (er), (ar) = /r/ itd.)

2. oslanjanja na strane uzore (npr. (qu) = /kv/, (c) = /k/)

3. neprimjerenost stranih grafijskih uzusa hrvatskom/čakavskom fonološkom sustavu, tako da u jednoj jedinici nastaje homonimijska kolizija (npr. (gli) = /i/, /g*l*i/, /g*l*i/, (gni) = /n/, /g*n*/, (chi) = /č/, /č*i*/)

4. etimologiziranja, tj. želje da se prefiksom upozori na kompozit (npr. (b) = /b/, /p/: obhayale(:ophajale), (d) = /d/, /t/: odsuditi(:otsuditi).

Tab. 2. Funkcija grafijskih jedinica

GRAFIJSKO RJEŠENJE	FONEMI	GRAFIJSKO RJEŠENJE	FONEMI
a	a	m	m
b	b p	n	n'
c	c k	gn	n'
ç	c	gni	ñ gñ
ch	č	ni	ñ ni
chi	č č	o	o
d	d t	p	p
e	e	pp	p
f	f	r	r
ff	f	s	s
g	g	ſ	s
gh	g h	sc	š
h	h	ſc	š
i	i	t	t
ij	i	tt	t
y	j	th	t
∅	∅	u	u v
k	k	v (V)*	v (v, u)*
l	l	z	z
ll	l	x	ž
gl	l'	er	r
gli	l' gl' gli	ar	r
li	l' li	qu	kv

* Od majuskula je samo grafem (V) ambigvitetan.

Iako u analiziranom tekstu nadmoćno prevladavaju jednoznačna nad višeznačnim rješenjima, za tu grafiju možemo ipak reći da sadrži nefunkcionalni balast, koji se uz ostalo očituje u činjenici da za pojedine foneme postoji više grafijskih jedinica. Bogat inventar grafijskih jedinica ne znači i funkcionalni inventar. Za fonem /t/ na primjer postoji uz grafem (t) i rješenje (th). Iako je to jednoznačno rješenje (jer se uvijek odnosi na fonem /t/), nije i funkcionalno jer može biti zamijenjeno grafemom (t) i predstavlja, prema tome, grafijsko opterećenje. Slično se odnosi i na grafijske jedinice (ij), (qu), (ll).

U pravom su smislu funkcionalna grafijska rješenja koja zadovoljavaju dva kriterija: jednoznačnost i dosljednu provedbu. Iako jednoznačna nisu funkcionalna paralelna grafijska rješenja za jedan fonem jer narušavaju načelo jedan fonem = jedno grafijsko rješenje. Grafijski paralelizmi ne zadovoljavaju kriterij dosljednosti. Oba kriterija funkcionalnosti zadovoljavaju samo ovi grafemi: (a), (e), (h), (m), (n), (o), (r), (z), (x).

Nefunkcionalne su višeznačne grafijske jedinice. Homonimijska kolizija u jednoj jedinici dopušta višestruku interpretaciju. Tako skup grafema (gli) može predstavljati fonem /l'/: *daglle*, dvočlanu fonemsku skupinu /g/l'/: *utemegliti*, ili tročlanu fonemsku skupinu /g/l/l'/: *mogli*. Ambigvitetni grafemi (u) i (V) predstavljaju opterećenje grafijskog sustava jer ista fonološko/grafijska okolica u kojoj

se javljaju, ponekad u istoj riječi i uzastopno, ne određuje njihovu fonološku interpretaciju: gliubau, gnegouu, Isusouu, STAVÇV, DVHOVNO.

Grafijski se sustav može učiniti nedosljednim »ako zanemarimo glasovnu stranu jezika ili ako ocjenjujemo grafiju imajući pred očima današnji sustav«²³. U analizi grafije starih tekstova često predstavlja teškoću utvrđivanje »kad se radi o nedosljednosti, a kada o funkcionalnosti«²⁴. Prividnu nedosljednost u tekstu »Brašno duhovno« predstavljaju: geminacija, uporaba grafema (d), (b), (s), (f), (sc), (fc), skupovi grafema (dy), (ty), (ky), (ly), (ny).

Obično se misli da geminacija predstavlja sporadična i proizvoljna udvajanja ili da je akt konzervativizma pa da je prema tome nefunkcionalno opterećenje grafijskog sustava. Ona to zaista može biti, kao što potvrđuju primjeri: uffanye, della, dellu, dellon, delle. Je li geminacija u leksemima hotte i otvoriti samo čin konzervativizma ili se može pretpostaviti proces: hod(iti) + te > hotte? Lik **hote** može biti homonimičan:

- 1) 2. l. mn. imperativa glagola hoditi,
- 2) 3. l. mn. prezenta glagola htjeti.

U značenju glagola htjeti u tekstu se javljaju likovi **hote** (negeminirano) i **hochie**. Geminirani se lik javlja u tekstu samo jedanput i to u kontekstu koji dopušta oba navedena značenja. Prihvatimo li mogućnost imperativnog značenja, onda je geminacija prvorazredni podatak kojim se ističe sadržaj, odnosno polarizira značenje. Sa stanovitim ograđivanjem iznosim sličnu mogućnost u vezi s ostvarajem **ottuoriti**. Možda redaktor geminacijom upozorava na prefiksaciju, odnosno polarizaciju: odtuoriti > ottuoriti (prema zatvoriti).

Neosporno je da je redaktoru stalo do toga da sačuva primarno stanje pa svjesno etimologizira. Vidljivo je to u primjerima: **obhayale**, **obsluxiuati** u kojima se fonem /p/ bilježi grafemom /b/. Istim se razlozima može vjerojatno tumačiti geminacija u primjerima: **oppominanyem**, **oppomina** itd. Ovdje pretpostavljamo proces: obpomina. Ove se pretpostavke ne mogu bezrezervno prihvatiti, ali ni odbaciti jer pogrešno bi bilo misliti da u starih pisaca nema sistematičnosti.

Uporaba istoznačnih grafema (s) i (f) također može izgledati proizvoljnom. Njihova funkcionalnost postaje jasnom kad se ima u vidu činjenica da fonem /s/ u jeziku »Brašna duhovnog« objedinjava foneme /s/ i /š/. Grafem (s) dolazi na mjesto iskonskog fonema /š/, a grafem (f) na mjesto iskonskog fonema (s) i palataliziranog ostvaraja [š]. Grafijska jedinica (sc) za pisanje fonema /š/ u leksemima **çudesc** (:cudeš) i **vtisc** (v:vtiškanice) može se učiniti na prvi pogled tiskarskom pogreškom²⁵. Međutim ova grafijska jedinica nije neregularna. Budući da su u cakavizmu drugog tipa u palatalu /s/ sadržani fonemi /s/ i /s/, onda se grafijskom jedinicom (sc) označava izgovor.

Uzimajući u obzir stranu jezika funkcionalna su grafijska rješenja: (ty): Bratyo, çastyu, (dy): milo(erdye, (ky): gorukyem, (ny): uffanye, (ly): ue(elyem). Ova rješenja nisu grafijski balast jer upućuju na nesliveni izgovor.

(Nastavak u sljedećem broju)

* fonijsku

- ¹ Zlatko Vinca, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1978, str. 28.
- ² Dalibor Brozović, *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih srodnih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti, Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1978, str. 35.
- ³ O tiskanoj produkciji izvjestila je Iva Lukežić referatom »Čakavski tekstovi riječke provincijencije tiskani u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća« na znanstvenom skupu Dijalekt i književni jezik u Zagrebu 1988. godine.
- ⁴ Ivan Kukuljević, *Bibliografija Hrvatske*, Zagreb 1860, str. 26.
- ⁵ Fran Kurelac, *Runje i pahuljice*, Zagreb 1866-68.
- ⁶ L.M. Torcolletti, *Scrittori Flumani*, Fiume 1911, str. 15-19.
- ⁷ Nikola Žic, *Nikola Hermon i njegov molitvenik »Brašno duhovno« (1693)*, Vrela i prinosi, br. 4, Sarajevo, 1954, str. 129-137. Miroslav Vanino, *Nikola Hermon (1654-1731), Biografski podaci*, Vrela i prinosi, br. 4, Sarajevo, 1954, str. 107-109. Miroslav Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, II. Kolegiji dubrovački, riječki, varaždinski i požeški, Zagreb 1987, str. 131-321.
- ⁸ Unikatni smo primjerak dobili na uvid i fotokopiranje razumijevanjem i susretljivošću nadbiskupskog Sekretarijata i gospode Ane Marije Hibl, voditeljice biblioteke.
- ⁹ Ivan Broz, *Hrvatski pravopis*, Hrv.-slav.-dalm. zemeljska vlada, Zagreb 1892.
- ¹⁰ Hans Glinz, *Textanalyse und Verstehenstheorie I*, Athenaeon, Wiesbaden 1977, str. 111.
- ¹¹ Broj je grafijskih rješenja u tekstu veći od navedenog. Rješenja koja ne pripadaju sustavu nisu uzeta u obzir. Misli se na tiskarske pogreške.
- ¹² Jedan grafijski znak može predstavljati više grafijskih jedinica. Npr. jedinicom (d) mogu se pisati fonemi /d/ i /t/. Tako da u ovom tekstu funkcionira zapravo 47 grafijskih jedinica. Terminološki razlikujemo grafem, grafijska jedinica, grafijsko rješenje. **Grafem** je najmanja distinktivna jedinica pisanog (sekundarnog) jezičnog sustava. **Grafijska jedinica** je svaki pisani simbol za fonem. To može biti grafem (tradicionalni naziv: monograf) ili kombinacija grafema (tradicionalni nazivi: digraf, trigraf). **Grafijsko rješenje** općenito znači svaki način označavanja nekog fonema ili fonemskog skupa grafemom, skupom grafema ili odsustvom grafema. Za ovo posljednje koristit ću se terminom Ø-grafem.
- ¹³ Grafem (u) može imati i vrijednost fonema /v/. O tome će se govoriti u vezi s fonemom /v/.
- ¹⁴ Fonem /u/ u **ukrepliti** lokalna je pojava koja se očituje u zatvaranju kratkog inicijalnog /o/.
- ¹⁵ U ovom je slučaju realno pretpostaviti utjecaj predloška po kome se prevodilo. Geminacija upućuje na latinski, odnosno talijanski uzor.
- ¹⁶ Grafijski znakovi (ghi), (ghe) u skladu su s talijanskom grafijskom praksom.
- ¹⁷ Elementi drugih književnojezičnih tipova koji interferiraju u jeziku »Brašno duhovno« proširili su inventar fonema fonemima /ž/ i /š/.
- ¹⁸ U sjevernočakavskim govorima prijedlozi **s** i **tz** objedinjeni su u prijedlogu **z** koji se pojavljuje još u likovima **s**, **š** ili se reducira u skladu s distribucijskim zakonitostima važećim u struktuiranju suglasničkih skupova koji nastaju kontaktom prijedloga i odnosne riječi.
- ¹⁹ Skup grafema **gli** ne mora značiti jedinstveni grafijski znak (gli). Svaki element skupa ima svoju autonomiju i predstavlja foneme /g/ /l/ /i/. Zbog toga strukture **molgi** i **negli** ne čitamo [mol'i], odnosno [nai'i].
- ²⁰ Usporedi fonem /n/, odnosno digraf (ni) ispred grafema (g).
- ²¹ Grafemi (u) i (V) imaju dvostruku fonološku vrijednost: (u) = /u/, /v/, odnosno (V) = /u/, /v/.
- ²² O tome će biti riječi u sljedećoj točki ovoga rada.
- ²³ Moguš i Vončina: **Latinica u Hrvata**, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv. 11, Zagreb 1969, str. 63.
- ²⁴ Isto.
- ²⁵ U tekstu ima, naravno, redaktorskih i tiskarskih pogrešaka, kao npr. kek (:keh), cloueh (:clouek), tesckochak (:tesckochah) i sl.

Summary

At the first part of this article, finding out relations between phonetic (phonemic) and graphic (graphemic) aspects of language in Nikola Hermon's book »Brašno duhovno« (The Spiritual Flour) printed in 1693, the authoress writes about specific graphical decisions; using that method she finds out relation graphic (graphemic) / phonetic (phonemic) and presents the function of graphic system. This article, on the other hand, wants to show us that graphic system, systematization and function of graphic decisions and methods, especially about problem of inconsequence and arbitrary in graphic decisions of ancient texts.